

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.63.7>**БУЛІНГ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМА ОЧИМА ДИТИНИ****Градова Ю.В.,***к.ю.н., доцент, доцент кафедри**конституційного і муніципального права**Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2794-6272>***Градова Ю.В., Булінг в Україні: проблема очима дитини**

В статті проаналізовано дані анонімного анкетування, яке проходило у вересні-грудні 2019 року в школах м. Харкова та ХНУ імені В.Н. Каразіна. Дане анкетування проводилось під час лекцій-тренінгів щодо протидії булінгу в Україні. Метою анкетування було з'ясування обізнаності підлітків щодо проблеми булінгу в освітніх установах, можливості викоринення цькування з освітнього процесу шляхом надання рекомендацій учням як слід поводити себе з агресором. В дослідженні було використано такі методи як: статистичний, порівняльний, анкетування, опитування. Після лекцій та анкетування за побажанням деяких учнів проводились індивідуальні консультації щодо конкретних випадків цькування, подальші рекомендації були представлені адміністрації навчальних закладів. Результати дослідження показали високу обізнаність серед учнів щодо проблеми булінгу (91% серед опитуваних). Щодо участі у булінгу в якості спостерігача позитивно відповіли 23%, як жертва 17%, як агресор 6,5%. Місцем, де найбільше піддаються цькуванню була визнана школа – 57%. В більшості випадків діти розповідали про цькування батькам, проте кожний п'ятий ні з ким не ділився проблемою. В ході анкетування було виявлено, що в ряді випадків педагоги не реагують або реагують неналежним чином на булінг в класі, через що діти звертаються дуже рідко за допомогою до вчителів. Крім того половина опитуваних стикались з цькуванням з боку вчителів. Найчастіше кривдники використовували такі способи цькування, як: образи і глузування (33%), використання прізвиськ (19%), побиття, ляпаси, штовхання (17%), кібербулінг (13%), ігнорування, бойкотування (9%), приховування або знищення майна (8%). Щодо жертв, то ними, на думку опитуваних, найчастіше є: слабші, які не можуть дати задачі (47%), ті, хто відрізняється від інших фізично (20,5%), підліток іншої національності чи раси 12%, ті, хто має інший майновий статус (малозабезпечений) 11%, ті, хто має свою думку 8%. Щодо можливості уникнення цькування в школі, то 10% вважають булінг неминучим, в той час як 47% вважають, що це можливо, якщо вчасно помітять дорослі. Отже, протидія булінгу має відбуватись за злагодженої роботи з боку батьків, педагогів, громадянського суспільства та держави.

Ключові слова: булінг, кібербулінг, цькування, насильство, агресор, жертва, протидія булінгу.

Hradova YU.V., Bullying in Ukraine: a problem through the child's eyes

The article analyzes the data of an anonymous survey, which took place in September-December 2019 in schools of Kharkiv and Karazin National University. This survey was conducted during lectures-trainings to counteract bullying in Ukraine. The purpose of the questionnaire was to find out the awareness of adolescents about the problem of bullying in educational institutions, the possibility of eradicating bullying from the educational process by providing recommendations to students how to behave with the aggressor. The following methods were used in the study: statistical, comparative, questionnaires, surveys. After lectures and questionnaires, at the request of some students, individual consultations were held on specific cases of harassment, further recommendations were provided to the school administration. The results of the study showed high awareness among pupils about the problem of bullying (91% of respondents). Regarding participation in bullying as an observer, 23% responded positively, as a victim 17%, as an aggressor 6.5%. The school was recognized as the most vulnerable place – 57%. In most cases, children told their parents about bullying, but one in five did not share the problem with anyone, remaining face to face with bullying. The survey found that in some cases, teachers do not respond or respond inappropriately to bullying in the classroom, that's why children rarely seek help from teachers. In addition, half of the respondents faced harassment by teachers. Most often, abusers used such methods of harassment as: insults and ridicule (33%), use of nicknames (19%), beatings, slaps, pushing (17%), cyberbullying (13%), ignoring, boycotting (9%), concealment or destruction of property (8%). As for the victims, according to the respondents, they are most often: the weaker ones, who cannot give up (47%), those who are physically different from others (20.5%), a teenager of another nationality or

race 12%, those who have another property status (low-income) 11%, those who have other opinion 8%. Regarding the possibility of avoiding bullying at school, 10% believe that bullying is inevitable, while 47% believe that it is possible if adults notice it in time. Therefore, bullying should be counteracted through coordinated work by parents, teachers, civil society and the state.

Key words: bullying, cyberbullying, harassment, violence, aggressor, victim, bullying.

Проблема булінгу не є новою ні для України, ні для світу. Насильство серед підлітків завжди було, є і буде, але це не означає, що з цією проблемою не потрібно боротись. За підрахунками UNICEF кількість жертв булінгу в Україні за 2019 рік сягає 39 % [1]. Не зважаючи на антибулінгову політику держави, відсоток жертв булінгу серед підлітків залишається досить високим. Навіть запроваджена адміністративна відповідальність за цькування учасника освітнього процесу не вплинула на кількість випадків булінгу в освітніх установах. Оскільки лише запровадження юридичної відповідальності за вчинення цькування не вирішить проблему, що склалася, подальша робота має відбуватись у школах, де слід проводити просвітницькі заходи і для школярів, і для їхніх батьків, і для адміністрації та вчителів [2, с.34]. Саме це ми і намагались зробити, коли проводили лекції в освітніх установах.

Із науково-технічним розвитком та появою гаджетів, соціальних мереж, булінг отримує нові форми прояву, займаючи відповідну нішу у кіберпросторі. В результаті з'являються такі різновиди кібербулінгу як: секстинг, грумінг, сталкінг тощо. При цьому ідентифікувати такий вид насильства щодо дитини складніше, оскільки немає синців, подряпин, зіпсованого одягу – тих ознак, що характерні для фізичного булінгу. Тому дуже важливо для батьків не просто цікавитись справами дитини у школі, а бути обізнаними щодо кожної події її життя. Оскільки невчасно визначена та вирішена на початковому етапі проблема цькування може призвести до трагічних наслідків. **Актуальність** теми дослідження зумовлена необхідністю виявлення в освітніх установах проблемних колективів підлітків, де процвітає насильство, з метою попередження цькування та формування у дітей негативного ставлення до булера.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню булінгу присвячені праці вітчизняних правників, педагогів та психологів, зокрема: А. Губка, А. Джуської, В. Джуського, О. Іваній, І. Лубенець, В. Мар'яновської, Т. Миронюк, *Т. Миськевича*, Н. Найдюнової, К. Плутницької, Н. Прібиткової, О. Шуміли, К. Янішевської. Серед закордонних дослідників потрібно відмітити роботи: К. Брейвіка (*K. Breivik*), Д. Дьюї (*J. Dewey*), С. Лімбера (*S. Limber*), Д. Олвеуса (*D. Olweus*), Д. Патчіна (*J. Patchin*), Г. Роберже (*G. Roberge*), П. Сміта (*P. Smith*), С. Суоер (*S. Swearer*), Н. Уїлард (*N. Willard*), С. Хинджа (*S. Hinduja*).

Метою нашого дослідження було проведення анонімного анкетування серед учасників освітнього процесу щодо їхньої обізнаності про таке явище як булінг, визначення поширеності даної проблеми в колективах різних вікових груп, аналіз відношення учнів до булінгу та можливості його викорінення. Для цього у вересні-грудні 2019 року нами було проведено анонімне анкетування серед учнів шкіл м. Харкова та студентів юридичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна. В анкетуванні взяли участь 209 учнів у віці від 8 до 19 років, серед яких 100 дівчат та 109 хлопців. Через невелику вибірку серед опитаних результати дослідження можуть відрізнятись від реальної ситуації, також можлива похибка при підрахунку результатів.

Виклад основного матеріалу. Визнання проблеми – є першим кроком для її вирішення, тому так важливо, щоб діти розуміли, що насильство стосовно інших – це не гра, не завоювання авторитету, це правопорушення, яке має негативні наслідки. Одним з перших питань, яке ми намагались з'ясувати, було «Чи знаєте Ви, що таке булінг?». При опитуванні учнів 10-11 річного віку спостерігалась зацікавленість питанням, вони намагались дати відповідь (хоча і не завжди правильну), виходячи зі свого досвіду, охоче розповідали про випадки цькування щодо своїх однокласників або друзів, при цьому рідко визнавали себе в якості жертви. Анкетування показало досить високу обізнаність підлітків щодо проблеми булінгу: майже 91% опитаних знали на той момент, що таке «булінг», при цьому найнижчий показник спостерігався серед учнів 4-5 класів, починаючи з 8 класу рівень обізнаності був майже стовідсотковий.

В ході лекцій ми намагались допомогти дітям розмежовувати звичайний конфлікт та цькування, підкреслюючи такі ознаки булінгу як: систематичність (повторюваність) діяння; наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва), спостерігачі; заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого [3]. Саме сукупність всіх ознак дозволяє говорити про те, що застосоване насильство – це булінг, а не конфлікт між рівними сторонами.

На питання «Чи були ви самі учасником булінгу (цькування)» 23% відповіли так, як спостерігач; майже 17 % – так, як жертва; 6,5 % – так, як агресор. Насправді останні цифри, що стосуються жертв та агресорів є дещо заниженими. Це пояснюється тим, що досить часто учні приховують реальну ситуацію, за якої вони

були жертвою/агресором, через сором або загрозу бути покараним. Крім того ми спостерігали ситуацію, коли сам учень не визнає себе жертвою булінгу, а його однокласники говорять про випадки цькування стосовно цієї особи. При цьому опитувані зазначили, що саме в школі найчастіше (57%) зустрічається цькування, в порівнянні у дворі та на вулиці цей відсоток складає майже 24, а в соціальних мережах та Інтернеті – 19. Тобто найбільш небезпечним місцем, де діти піддаються глузуванням, є школа.

Проблема полягає у тому, що саме в школі діти проводять більшу частину свого часу, вони знаходяться в одних стінах з агресором і не можуть за бажанням залишити клас, школу стикаючись з цькуванням. На вулиці це зробити простіше – дитина змінює місце своїх прогулянок, щоб уникати агресорів, в Інтернеті кривдника можна просто заблокувати. Школа – місце, де діти знаходять друзів, отримують знання, формують свою особистість, проте подекуди вона перетворюється для дітей у місце, де вони постійно знаходяться під тиском, де їх цькують, ображають, б'ють. І, на жаль, діти можуть залишатись з цією проблемою наодинці, не розповідаючи про це нікому: 21% опитаних не розповідали про те, що були жертвами булінгу. За цими цифрами стоять реальні діти, які у майбутньому будуть мати проблеми: від заниженої самооцінки до важких психологічних розладів, депресії і суїцидальних схильностей. Багато досліджень показують, що жертви та агресори мають суттєві проблеми з психічним здоров'ям. Одним із добре відомих факторів ризику самогубства у підлітковому віці є участь у цькуванні. С. Хинджа та Д. Патчін приходять до висновку, що молодь, яка зазнала традиційних знущань чи кібербулінгу (незалежно це булер чи жертва), отримали вищий бал за шкалою суїцидальних ідей, ніж ті, хто не зазнавав цих форм агресії [4, с.214]. Китайські дослідники прийшли до висновку, що не тільки агресори та жертви зазнають стрес через булінг, але й свідки також. Тому для зменшення високого рівня самогубств серед підлітків у Китаї потрібно робити ставки на такий важливий захисний фактор як менш негативний стиль подолання цькування [5, с.277]. Отже, учасникам булінгу слід намагатись подолати стрес від цькування, не пропускаючи весь негатив через себе і не накопичуючи його в собі, оскільки це сприяє психологічним травмам.

У випадках булінгу обов'язково потрібно звертатись по допомогу і краще до дорослих, розраховувати тільки на свої сили або чекати, коли кривдники забудуть про свою жертву, не слід. В ході анкетування ми з'ясували, що 51% опитуваних розповідали про випадки цькування батькам, 19% – друзям та 8% – вчителям. Такі цифри свідчать про досить високий рівень довіри дітей до батьків та розрахунок з їхнього боку на захист і підтримку. Проте цей відсоток є високим серед учнів 4-8 класів, потім цифри змінюються на користь друзів. З 14 років підлітки все рідше звертаються за допомогою до батьків, а намагаються знайти підтримку серед друзів. На цей аспект потрібно звернути увагу батькам та зосередитись на формуванні дружніх, довірливих стосунків з дітьми. Довірчі стосунки з батьками є важливим елементом у протидії булінгу. Насправді від того зможуть батьки ідентифікувати проблему на ранній стадії чи ні, залежать наслідки цькування для їхньої дитини.

Цікаво, що до вчителів діти звертаються дуже рідко, це пояснюється тим, що вчителі або взагалі не звертають уваги на випадки булінгу (12%), або покладають вирішення проблеми на самих учнів (13%). В ході анкетування ми з'ясували той факт, що половина опитуваних стикались з цькуванням з боку вчителів: 14 % – постійно та 37 % – рідко. Такі ситуації взагалі є недопустимими, але на жаль вони мають місце. В ході приватної бесіди з ученицею 6-го класу було виявлено, що вона постійно піддається цькуванню з боку вчителів та завуча школи через відсутність шкільної форми, попри те, що її обов'язкове носіння було скасовано указом Президента України. За цієї ситуації поведінка педагогічного колективу є такою, що порушує законодавство України та міжнародні норми, які гарантують права дитини. На жаль, вчителі все частіше стають фігурантами справ щодо вчинення булінгу відносно учасників освітнього процесу. Судова статистика показує, що в одних ситуаціях педагоги притягуються до відповідальності за неналежне розслідування або ігнорування випадків булінгу серед учнів, а в інших – це пряма агресія і цькування з боку самих вчителів та приховування таких випадків адміністрацією школи.

Серед способів здійснення булінгу «лідують» образи і глузування (33%), далі йде використання прізвиськ (19%), побиття, ляпаси, штовхання (17%), кібербулінг (13%), ігнорування, бойкотування (9%), приховування або знищення майна (8%). Тобто, психологічна форма булінгу є найпопулярнішою, до неї вдаються як хлопці, так і дівчата, і навіть вчителі. Для того щоб цькувати жертву психологічно не потрібні м'язи чи сила, достатньо систематичного використання образливих слів, які зачіпають гідність особи. Окремим суб'єктом вчинення такого правопорушення як булінг є вчителі, які користуючись своїм службовим становищем, вчиняють неправомірні дії щодо учнів, як-то: приниження, перекручування прізвища та видумування образливих прізвиськ (справа № 724/315/20), образи, приниження та ігнорування (справа № 369/4967/19), висловлювання образливих чуток, маніпуляції, словесне чіпляння (справа №279/2947/19) приниження, погрози, глузування (справа №639/1214/20) [6, с.223].

Оскільки однією з важливих рис булінгу є повторюваність, то під час анкетування ми намагались з'ясувати як часто діти стикались з даною проблемою. 20 % відповіли, що вони були жертвою булінгу декілька разів, майже 6 % відчували на собі цю проблему кілька разів на тиждень, біля 4 % опитаних цькували 2-3 рази на місяць і 1% були жертвою цькування один раз на тиждень.

Опитувані також вважають, що найчастіше піддається цькуванню (булінгу) той, хто слабший і не може дати здачі (47%), той, хто відрізняється від інших фізично (20,5%), підліток іншої національності чи раси (12%), той, хто має інший майновий статус (малозабезпечений) (11%), той, хто має свою думку (8%). Незважаючи, що переважає психологічна форма цькування, жертвами частіше стають фізично слабкі діти. З цього можна зробити висновок, що фізично розвинуті діти можуть чинити опір агресорам, застосувавши силу. Тому однією з порад, яку ми вже висловлювали, є відвідування підлітками різних спортивних секцій, які розвивають силу, витривалість та впевненість у собі.

Що стосується агресора, то на думку опитуваних, ним виступає майже порівну по 20% одноліток або старшокласник. А в 30% це група однолітків та в 28% група старшокласників. Виходячи з цифр стає зрозумілим, що булінг – це частіше колективне знущання. Коли в колективі згуртовується декілька агресорів, які поодиноці можуть не представляти жодної загрози, але разом вони починають нападати на жертв. Така ситуація спостерігається, коли кожний з агресорів намагається показати свою значущість для спільної мети. Вони знаходять різні способи як образити жертву, кожний з таких проявів агресії підкріплює їхній авторитет в колективі. Найчастіше агресорами виступають хлопці (77%). Щодо дівчат – вони також схильні до цькування, але, як правило, у формі психологічного знущання, як-то бойкотування, ігнорування чи використання прізвиськ. Хоча наразі все частіше на сторінках Інтернету з'являються відео, на яких старшокласниці жорстоко б'ють своїх суперниць, що наважились зазіхнути на їхніх хлопців. Дуже прикро, що такими необдуманими діями вони псують як своє життя, так життя і здоров'я інших. Наслідки для обох сторін є вкрай негативними. Оскільки такі дії вже кваліфікуються не за статтею 173-4 КУпАП – булінг (цькування) учасника освітнього процесу, а за Кримінальним кодексом України.

На питання «Чи можна уникнути цькування в школі?» 10 % відповіли, що це неминуче, в той же час майже 47 % вважають така ситуація є можливою, якщо вчасно помітять дорослі. Інші перекладають відповідальність на самих учасників булінгу, зазначаючи, що жертва має змінити свою поведінку – 17 %, або якщо буде покарано агресора –25%. Проте якщо реально дивитись на ситуацію, то потрібно розуміти, що викоринити повністю цькування серед підлітків неможливо. Але можливо контролювати цей процес, вчасно зупиняти агресора, надавати психологічну підтримку жертві. Тому реакція на булінг з боку батьків, вчителів, адміністрації школи є вкрай важливою. Якщо дитина не отримує підтримку з боку дорослих, то вона буде й далі піддаватись цькуванню не маючи змогу дати опір. Порівнюючи різні вікові групи, які потребують підтримки дорослих в питаннях булінгу, ми найбільше відзначили відповіді дітей 4-6 класів. Щодо більш дорослої аудиторії, то одна частина вважає необхідним покарати агресора для припинення подальших знущань, інша частина налаштована більш скептично і вважає цькування неминучим.

Пов'язаним з попереднім є питання, яке стосувалось суб'єкта, здатного припинити булінг в освітній організації. І тут ми спостерігаємо досить цікаві цифри, оскільки найбільший відсоток припадає на самих учнів – 30%, далі йдуть батьки – 28%, потім педагогічний колектив –22% та адміністрація 20%. При цьому чим старше колектив, тим вище показник ролі самих учнів у припиненні даного процесу: після 9 класу він перевищує 50 %. Це дає підстави стверджувати про самосвідомість і розуміння відповідальності за дії, які відбуваються в колективі, серед старшокласників. Вони вже не чекають на допомогу дорослих та не перекладають на них вирішення своїх проблем, а розуміють, що від їхнього ставлення до ситуації та їхніх дій залежить чи буде процвітати булінг в колективі чи ні. Булінг – це проблема колективу, а не окремої людини (жертви чи агресора). Якщо одна дитина когось задирає, ображає, дратує, а інші його в цьому не підтримують, засуджують його дії, співчувають потерпілому від нападок, то це не є цькуванням, а є проблемою з агресивною поведінкою конкретної дитини [7]. Колектив, який проявляє байдужість до проблем одного з них, або колектив, який підбурює на вчинення цькування, – є однозначно проблемним, «хворим» і його потрібно лікувати. Якщо ж колектив стає на бік жертви, підтримує її, то кривдник рано чи пізно залишить свої образи.

Висновки. Важливим кроком у протидії булінгу є проведення інформативної політики щодо недопущення цькування в освітніх установах. Потрібно говорити про дану проблему відкрито, засуджувати будь-які прояви насильства в освітньому середовищі. І тут має відбуватись злагоджена робота з боку батьків, педагогів, громадянського суспільства та держави. Кожен з цих суб'єктів є відповідальним за конкретний напрямок роботи у протидії булінгу. Батьки мають засуджувати насильство, ні в якому разі не застосовувати фізичне покарання як метод виховання дитини. Оскільки дитина потім переносить таку модель поведінки до

колективу та перетворюється на агресора, вважаючи насильство допустимим способом спілкування. Також коли дитина піддається насильству в сім'ї – існує вищий ризик, що вона стане жертвою булінгу в школі. Тому що у такої дитини відсутнє розуміння фізичної недоторканості, її почуття гідності може бути пригнічене насильницькою поведінкою батьків. Через це застосування фізичного або психологічно насильства з боку однокласників може сприйматись як нормальна, звичайна поведінка. Роль батьків полягає у підтримці дитини в будь-якій ситуації та допомогти їй у вирішенні конфліктів. Щодо ролі педагогів то, по-перше, вона полягає у тому, щоб не допускати випадки булінгу, вчасно реагувати на будь-яке насильство, а, по-друге, на рівні з батьками виховувати дітей у дусі поваги до прав людини, шанування один одного. Громадянське суспільство, в свою чергу, також має засуджувати булінг. Показовим в цьому плані була активна антибулінгова діяльність, запроваджена Міністерством юстиції України, до якої підключились спортсмени, співаки, актори шляхом участі у відео-роліках, де вони говорили, що «булити не круто». Восени 2019 року в усіх регіонах України відбувся тиждень протидії булінгу, протягом якого в освітніх установах проводились лекції, тренінги під гаслом «Стоп булінг». Щодо подібного роду заходів, то така ініціатива має надходити від держави, яка формує антибулінгову політику та передбачає не тільки юридичну відповідальність щодо кривдника, але й профілактику випадків цькування в освітніх установах. Державна політика захисту дітей від насильства та інших протиправних дій має поставити міцний заслін, який забезпечував би охорону дітей від насильницьких посягань [8, с.433]. Важливим кроком у даному напрямі було схвалення Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі, в якій серед іншого було закріплено необхідність здійснення таких завдань як: запобігання насильству та булінгу (цькуванню); упровадження в закладах освіти міжнародних програм із протидії проявам насильства та булінгу (цькування) і їх попередження; створення умов для активної участі громадськості у проведенні заходів з навчання учасників освітнього процесу запобігання насильству та булінгу (цькуванню) [9].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі URL: https://www.unicef.org/ukraine/sites/unicef.org.ukraine/files/2020-02/bullying_3.pdf (дата звернення 20.02.2021)
2. Hradova Y. Bullying: notion, signs and causes of occurrence. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Vol. 4. Part 3. P. 30-35.
3. Закон України № 2145-VIII від 5 вересня 2017 р. «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення 21.02.2021)
4. S.Hinduja , J. W. Patchin (2010) Bullying, Cyberbullying, and Suicide. *Archives of Suicide Research*, 14:3. P. 206-221.
5. Suqian Duan, Zhizhou Duan, Ronghua Li, Amanda Wilson, Yuanyuan Wang, Qiufang Jia, Yong Yang, Mengqing Xia, Guosheng Wang, Tingting Jin, Shuilan Wang, Runsen Chen. Bullying victimization, bullying witnessing, bullying perpetration and suicide risk among adolescents: A serial mediation analysis. *Journal of Affective Disorders*. 2020. Volume 273. P. 274-279
6. Градова Ю.В. Психологічне насильство як одна з форм булінгу учасників освітнього процесу. International scientific and practical conference «Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends»: conference proceedings, October 30–31, 2020. Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2020. 392 pages. P.222-225.
7. Постанова Комінтернівського районного суду м. Харкова від 13 серпня 2019 року по справі № 641/1780/19 (справа про булінг (цькування) учасника освітнього процесу). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83504076> (дата звернення 24.02.2021).
8. Лесько Н. В. Адміністративно-правове забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері захисту дітей від насильства та інших протиправних дій: дис. ... докт. юр. наук: 12.00.07/ Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2019. 489 с.
9. Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі: Схвалено Указом Президента України № 195/2020 від 25 травня 2020 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text> (дата звернення 25.02.2021).